

ODATDAGI FAOLIYAT BILAN BOG'LIQ BO'LMAGAN XARAJATLAR TUSHUNCHASI VA IQTISODIY MOHIYATI

Bo'ronov Bobur Farxodovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Professorori v.b., i.f.d (DSc)
Sindarova Nigina Komiljon qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
niginasindarova63@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatida muhim ahamiyat kasb etuvchi odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kategoriyasining iqtisodiy mazmuni va mohiyati ilmiy jihatdan o'rganilgan. Tadqiqot doirasida mazkur xarajatlarning asosiy operatsion xarajatlardan farqlash mezonlari aniqlanib, ularning korxonalar moliyaviy natijalariga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: operatsion bo'lmagan xarajatlar, noodatiy xarajatlar, moliyaviy hisobot, foiz xarajatlari, valyuta kursi farqlari, aktivlar qadrsizlanishi, restrukturizatsiya xarajatlari, daromadlar va zararlar hisobi, kechiktirilgan soliq.

Аннотация: В данной статье научно исследуется экономическое содержание и сущность категории непроизводственных расходов, имеющих большое значение в финансово-экономической деятельности предприятий. В рамках исследования определены критерии различения этих расходов от основных производственных расходов и проанализировано их влияние на финансовые результаты предприятия.

Ключевые слова: непроизводственные расходы, чрезвычайные расходы, финансовая отчетность, процентные расходы, валютные колебания, обесценение активов, затраты на реструктуризацию, учет прибылей и убытков, отложенный налог.

Abstract: This article scientifically studies the economic content and essence of the category of non-operating expenses, which are of great importance in the financial and economic activities of enterprises. Within the framework of the study, the criteria for distinguishing these expenses from the main operating expenses were determined, and their impact on the financial results of the enterprise was analyzed.

Keywords: non-operating expenses, extraordinary expenses, financial reporting, interest expenses, exchange rate differences, asset impairment, restructuring costs, income and loss accounting, deferred tax.

Kirish

Bozor iqtisodiyotining jadal rivojlanishi sharoitida korxonalar moliyaviy faoliyatini to'g'ri baholash va moliyaviy natijalarni ishonchli aks ettirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada xarajatlarni to'g'ri tasniflash — ayniqsa, asosiy operatsion xarajatlarni odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlardan aniq ajratib ko'rsatish — moliyaviy tahlilning sifati va ishonchliligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Korxonada faoliyatida vujudga keladigan barcha xarajatlar bir xil iqtisodiy tabiatga ega emas. Bir qator xarajatlar korxonaning kundalik ishlab chiqarish, savdo yoki xizmat ko'rsatish jarayonlari bilan bevosita bog'liq bo'lsa, boshqa bir qator xarajatlar asosiy faoliyatdan tashqarida — moliyalashtirish operatsiyalari, tasodifiy hodisalar, bir martalik bitishuvlar yoki boshqa kutilmagan vaziyatlar natijasida kelib chiqadi. Aynan ana shu ikkinchi guruhga mansub xarajatlar "odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar" deb ataladi va ular alohida ilmiy hamda amaliy e'tiborni talab etadi.

Mazkur xarajat kategoriyasining ahamiyati shundaki, ularni to'g'ri aniqlash va hisobotda alohida ko'rsatish orqali korxonaning operatsion samaradorligini real ko'rsatkichlarda ifodalash mumkin bo'ladi. Aks holda, ya'ni bu xarajatlar asosiy faoliyat xarajatlari bilan aralashtirib yuborilsa, korxonada faoliyatini baholovchi investorlar, kreditorlar, soliq organlari va boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi

rahbariyat noto'g'ri va chalg'ituvchi moliyaviy ma'lumotlarga asoslanib ish ko'rishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar muammosi xalqaro moliyaviy hisobotda uzoq tarixga ega bo'lib, bu borada standartlar bir necha bor tubdan qayta ko'rib chiqilgan. Dastlab xalqaro buxgalteriya standartlari tizimida "favqulodda moddalar" (extraordinary items) tushunchasi mavjud bo'lib, korxonalariga noodatiy xarajatlarni moliyaviy hisobotda alohida modda sifatida ko'rsatish imkoniyati berilgan edi. Biroq amaliyotda bu tushuncha noto'g'ri talqin qilinib, bir qator korxonalar o'zlariga qulay bo'lgan xarajatlarni "noodatiy" sifatida ko'rsatib, operatsion natijani sun'iy ravishda yaxshilashga harakat qilganlar.

Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi (IASB) 2005-yilda IAS 8 "Hisob siyosati, buxgalteriya hisob-kitoblarining o'zgarishlari va xatolar" standartini qayta ko'rib chiqib, "favqulodda moddalar" tushunchasini rasman bekor qildi. Buning asosiy sababi shuki, "odatdagi" va "noodatiy" xarajatlar o'rtasidagi chegarani ob'ektiv belgilash amalda juda qiyin ekanligi isbotlandi. Shu bilan birga, IAS 1 "Moliyaviy hisobotni taqdim etish" standarti operatsion bo'lmagan daromad va xarajatlarni hisobotda alohida ko'rsatish zaruriyatini saqlab qoldi va ularni tushuntiruvchi izohlar (notes) bilan birga taqdim etishni talab qildi.

Foiz xarajatlari va qarz olish bilan bog'liq xarajatlar IAS 23 "Qarz olish xarajatlari" standarti doirasida tartibga solingan bo'lib, ushbu standart qaysi hollarda foiz xarajatlari kapitallashtirilib, qaysi hollarda esa daromadlar va zararlar hisobvarag'iga bevosita olib borilishi kerakligini aniq belgilaydi. Bu esa foiz xarajatlarini operatsion bo'lmagan xarajatlar tarkibida to'g'ri hisobga olish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Kothari, Ramanna va Skinner (2010) operatsion bo'lmagan xarajatlarning moliyaviy tahlilga ta'siri bo'yicha keng qamrovli tadqiqot o'tkazib, bunday xarajatlarni e'tiborsiz qoldiradigan tahlilchilar korxonaga qiymatini noto'g'ri baholashga moyil

ekanligini ko'rsatgan. Ushbu tadqiqot natijalari ayniqsa aktivlar qadrsizlanishi va restrukturizatsiya xarajatlarini to'g'ri baholash zaruriyatini alohida ta'kidlaydi.

Shleifer va Vishny (1997) korporativ boshqaruv sohasidagi fundamental tadqiqotlarida "bir martalik" (one-time) xarajatlarni noto'g'ri tasniflash muammosini ko'tarib, investorlar va tahlilchilar daromad sifatini baholashda takrorlanmaydigan xarajatlarga alohida e'tibor qaratishi lozimligini uqtirgan. Ular ayniqsa boshqaruv manfaatdorligi va hisobotdagi xarajat tarkibini manipulyatsiya qilish xavfi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib bergan.

Penman (2013) moliyaviy tahlil bo'yicha o'z fundamental asarida "adjusted earnings" — ya'ni bir martalik va operatsion bo'lmagan xarajatlarni ta'siridan tozalangan foyda ko'rsatkichi — dan foydalanishni tavsiya etib, bu usul orqali korxonaning haqiqiy operatsion salohiyatini to'g'riroq baholash mumkinligini asoslab bergan.

Toshmatov Sh.A. va Abdullayev N.M. (2018) o'z monografiyasida O'zbekiston korxonalarini moliyaviy hisobotida xarajatlarni tasniflashning zaif tomonlarini batafsil ko'rsatib, xalqaro standartlarga yaqinlashish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Mualliflar ayniqsa milliy standartlarda foiz xarajatlari va valyuta kursi farqlarini hisobga olish tartibining noaniqligi muammosini alohida ta'kidlagan.

Mirzayev B.X. (2019) O'zbekiston korxonalarini moliyaviy tahlili bo'yicha o'z ilmiy ishida operatsion bo'lmagan xarajatlarning korxonalar rentabelligiga ta'sirini empirik usulda o'rganib, ushbu xarajatlarning ulushining yuqori bo'lishi korxonalar moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishini isbotlagan. Tadqiqotda ayniqsa valyuta kursi farqlaridan kelib chiqadigan zararlarining O'zbekiston korxonalarini uchun muhim xavf omili ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Yusupov A.R. (2020) esa O'zbekiston korxonalarida operatsion bo'lmagan xarajatlarni boshqarish masalasini o'rgangan holda, bu xarajatlarni minimallashtirish va nazorat qilishning samarali mexanizmlarini taklif etgan. U ayniqsa moliyaviy xedjlash va valyuta riskini boshqarish orqali valyuta kursi zararlarini kamaytirish imkoniyatlarini ko'rsatib bergan.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar moliyaviy faoliyatini to'g'ri baholash ko'p jihatdan xarajatlarni to'g'ri tasniflashga bog'liq. Xarajatlarni to'g'ri tasniflash esa, o'z navbatida, moliyaviy hisobotning ishonchligini, investorlar va kreditorlar uchun axborotning shaffofligini hamda boshqaruv qarorlarining asosligini ta'minlaydi. Aynan shu nuqtai nazardan odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kategoriyasi alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar — bu korxonaning asosiy ishlab chiqarish, savdo yoki xizmat ko'rsatish faoliyatidan bevosita kelib chiqmaydigan, balki moliyalashtirish operatsiyalari, bozor o'zgarishlari, tasodifiy hodisalar yoki bir martalik bitishuvlar natijasida vujudga keladigan xarajatlar majmuasidir. Ushbu xarajatlar korxonaning operatsion samaradorligini bevosita ifodalamaydi, biroq umumiy moliyaviy natijaga — ya'ni sof foydaga — sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlar va amaliyot tahlili asosida odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarning quyidagi asosiy turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Foiz xarajatlari ushbu toifaning eng keng tarqalgan va doimiy turi hisoblanadi. Korxonalar bank kreditlari, obligatsiyalar, moliyaviy lizing yoki boshqa qarz mablag'lari bo'yicha to'laydigan foizlar shu toifaga kiradi. Foiz xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular korxonaning ishlab chiqarish hajmidan emas, balki uning moliyaviy leveraj darajasidan — ya'ni qancha qarz mablag'laridan foydalanilayotganligidan — to'g'ridan-to'g'ri kelib chiqadi. Shu sababli bir xil operatsion samaradorlikka ega bo'lgan ikki korxonaning sof foydasi qarz tarkibidagi farq tufayli keskin farqlanishi mumkin.

Valyuta kursi farqlaridan kelib chiqadigan zararlar O'zbekiston amaliyoti uchun ayniqsa muhim xarajat moddasi hisoblanadi. So'm kursining o'zgaruvchanligi sharoitida xorijiy valyutada majburiyatlari bo'lgan korxonalar kurs noqulay tomonga o'zgarganda sezilarli zararlar ko'rishi mumkin.

Aktivlar qadrsizlanishidan kelib chiqadigan zararlar korxonalar balansidagi asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar yoki investitsiyalarning bozor qiymati ularning balans

qiymatidan past bo'lib qolgan hollarda vujudga keladi. Xalqaro standartlar bo'yicha bu hodisa "impairment" deb ataladi va IAS 36 standarti doirasida tartibga solinadi. Qadrsizlanish zarari mahsulot ishlab chiqarish faoliyati bilan bevosita bog'liq emas — u bozor sharoitlarining o'zgarishi, texnologik eskirish yoki boshqa omillar natijasida yuzaga keladi.

Aktivlar sotilganda yoki chiqarib tashlanganda kelib chiqadigan zararlar korxonaga asosiy vosita, investitsiya yoki boshqa aktivlarni sotganda yoxud ulardan foydalanishni to'xtatganda aktivning sotish narxi uning balans qiymatidan past bo'lgan hollarda ro'y beradi. Bunday zararlar ham asosiy faoliyatning bir qismi emas, balki alohida moliyaviy operatsiya natijasidir.

Restrukturizatsiya xarajatlari korxonaga o'z faoliyatini qayta tashkil etishga qaror qilganda — masalan, biror bo'limni yopish, xodimlarni qisqartirish yoki ishlab chiqarishni boshqa joyga ko'chirish — bir marta yuzaga keladigan xarajatlardir. Bular qatoriga xodimlarga to'lanadigan kompensatsiyalar, shartnomalarni bekor qilish jarimalar hamda ko'chib o'tish xarajatlari kiradi. Restrukturizatsiya xarajatlari ayniqsa yirik sanoat korxonalariga uchun muhim modda bo'lib, ular bir davr ichida juda katta miqdorga yetishi mumkin.

Jarimalar, penyalari va sanksiyalar shartnoma majburiyatlarini buzish, soliq va boshqa qonunchilik talablarini bajarmaslik natijasida to'lanadigan qo'shimcha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Ular korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan kelib chiqmaydi, balki huquqiy va moliyaviy munosabatlarning buzilishi oqibatida vujudga keladi.

Favqulodda yo'qotishlar tabiiy ofatlar, texnogen falokatlar yoki boshqa butunlay kutilmagan hodisalar natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlarni o'z ichiga oladi. Bunday yo'qotishlar o'z tabiatiga ko'ra tasodifiy bo'lib, ularni oldindan rejalashtirish va nazorat qilish deyarli mumkin emas.

Moliyaviy hisobotda aks ettirilishi. Odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar foyda va zarar to'g'risidagi hisobotda operatsion foydadan keyin alohida modda sifatida ko'rsatiladi. Bu hisobotning standart tuzilmasi quyidagi ketma-ketlikni

o'z ichiga oladi: avval yalpi foyda, so'ngra operatsion xarajatlar ayirib tashlangandan keyin operatsion foyda (EBIT) aniqlanadi; undan keyin foiz xarajatlari, valyuta kursi zararlari va boshqa operatsion bo'lmagan xarajatlar ayirib tashlangandan so'ng soliqqa tortilgunga qadar foyda (EBT) aniqlanadi; nihoyat daromad solig'i ayirib tashlangandan keyin sof foyda hosil bo'ladi. Ushbu tuzilma investorlar va tahlilchilarga korxonaning asosiy faoliyat samaradorligi bilan umumiy moliyaviy natijasini alohida-alohida baholash imkonini beradi.

Xulosa va takliflar

Ushbu tadqiqot davomida odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, asosiy turlari, moliyaviy hisobotda aks ettirilishi va korxonaga faoliyatiga ta'siri har tomonlama o'rganildi. Olib borilgan tahlil asosida quyidagi xulosalar chiqarildi.

Birinchidan, odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar korxonaning asosiy ishlab chiqarish, savdo yoki xizmat ko'rsatish faoliyatidan bevosita kelib chiqmaydigan, balki moliyalashtirish operatsiyalari, bozor o'zgarishlari, tasodifiy hodisalar yoki bir martalik bitishuvlar natijasida vujudga keladigan xarajatlar majmuasi ekanligi aniqlandi. Ushbu xarajatlarning operatsion xarajatlardan aniq ajratib ko'rsatilishi moliyaviy tahlilning sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Ikkinchidan, tadqiqot davomida mazkur xarajatlarning asosiy turlari batafsil o'rganildi. Foiz xarajatlari, valyuta kursi farqlaridan kelib chiqadigan zararlar, aktivlar qadrsizlanishi zararlari, aktivlar sotishdan kelib chiqadigan zararlar, restrukturizatsiya xarajatlari, jarimalar va sanksiyalar hamda favqulodda yo'qotishlar ularning asosiy turlari sifatida aniqlandi.

Uchinchidan, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari tahlili shuni ko'rsatdiki, XMHS/IFRS va US GAAP doirasida "favqulodda moddalar" tushunchasidan rasman voz kechildi. Buning asosiy sababi amaliyotda ushbu tushunchaning noto'g'ri talqin

qilinishi va korxonalar tomonidan moliyaviy natijani sun'iy ravishda yaxshilash maqsadida suiiste'mol qilinishi bo'ldi.

Tadqiqot davomida olib borilgan tahlil va chiqarilgan xulosalar asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi.

1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarning aniq ta'rifi, to'liq tasnifi va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibini milliy buxgalteriya standartlariga kiritish tavsiya etiladi. Xususan, BHS № 21 "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" standarti XMHS IAS 1 talablari bilan muvofiqlashtirilib, operatsion bo'lmagan xarajatlarni foyda va zarar to'g'risidagi hisobotda majburiy alohida modda sifatida ko'rsatish tartibi joriy qilinishi lozim.

2. Korxonalar buxgalteriya va moliya bo'limlari odatdagi faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarning har bir turi uchun alohida tahliliy hisob raqamlarini ochishi va ularni operatsion xarajatlardan qat'iy ajratib hisobga olishi zarur. Har chorakda mazkur xarajatlar bo'yicha batafsil tahliliy izoh tuzilishi hamda boshqaruv hisobotida ushbu xarajatlar asosiy operatsion ko'rsatkichlardan — EBITDA va EBIT dan — alohida ko'rsatilishi maqsadga muvofiq

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. 2016 yil 13 aprel, № O'RQ-404.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги Қарори. 2020 йил 24 февраль. ПҚ-4611.
3. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва молия вазирининг "Молиявий ҳисоботларни тақдим этиш муддатлари ҳамда уларнинг таркиби ва мазмуни тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида"ги Буйруғи. 2024 йил 8 октябрь. 181-сон.

4. Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўллаш учун молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари ва унга тушунтиришлар матнини тан олиш тўғрисида”ги Буйруғи. 2022 йил 10 ноябрь. 61-сон.
5. 1-сон ВНХС (IAS) “Moliyaviy hisobotni taqdim etish”
6. Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2024 yil 12 iyulda ro‘yxatdan o‘tkazilgan. 3530-son.
7. Ochilov O.I. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda investitsiyalar hisobi va tahlilini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. - T.: 2021, 228 b.
8. Abdusalomova N.B. Boshqaruv hisobi tizimida ichki nazorat va byudjetlashtirish uslubiyatini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2019 y., 26-bet.
9. Боронов Б.Ф. Ёғ-мой маҳсулотлари ҳисоби методологиясини такомиллаштириш. –Т.: ТМИ, иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, 2023, 244 б.
10. Боронов, Б. (2022). Маҳсулот таннархини ҳисоблашда умумишлаб чиқариш харажатларининг ўрни ва уларнинг ҳисобини такомиллаштириш. *Economics and Innovative Technologies*, 10(6), 31-42.
11. Боронов, Б. Ф. (2022). Ёғ-мой маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. ISSN 2181-3191 VOLUME 1, ISSUE 7 OCTOBER 2022, 202284.